

FÜGGELÉK:
A LATIN FORRÁSSZÖVEGEK HATÁSA AZ ÓMAGYAR
SZINTAKTIKAI JELENSÉGEKRE

Egedi Barbara

Az ómagyar kódexirodalom szintaktikai sajátosságainak vizsgálatakor gyakran merül fel, hogy egy-egy, a mai magyartól szisztematikusan eltérő jelenség valójában egyfajta latin kontaktushatás eredménye, vagyis kizárólag a forrásszövegek hatásának tudható be. Fontos módszertani kérdés tehát ennek a jelenségnek a helyes kezelése, mivel kötetünkben számos rekonstrukciót olyan adatokra építünk, melyek csak a legkorábbi kódexekben adatoltak, és később eltűnnek a nyelvből. Az ómagyar szintaxis egyértelműen különbözött a mai magyartól, és a különbségek feltárásakor elsősorban a valós szerkezeti változásokat keressük. Ennek érdekében meg kell értenünk az empirikus adatgyűjtés korlátait is, vagyis hogy mennyiben torzítják az írásos források nyújtotta képet az egykori fordítás-technikai konvenciók.

A vallásos irodalomban, főleg a bibliafordításokban, kétségtelenül érezhető a törekvés az eredeti tartalom szó szerinti visszaadására, a latin nyelv hatása tehát vitán felül áll. Meglátásunk szerint azonban e fordítói aggályoskodás inkább stiláris jelöltséget okozhat, a grammatikalitást lényegesen nem befolyásolja. Más szóval a hatás jellege kvantitatív, semmint kvalitatív jellegű, azaz mennyiségi eltolódást eredményez bizonyos szerkezetek irányába. Ha áttekintjük egy sor grammatikai szabály működését, amire nincs hatással a latin nyelv, be kell látnunk, hogy az ómagyar grammatika rekonstruált szabályai rendszeresen és következetesen érvényesülnek. Ebből az következik, hogy a még kevésbé értett jelenségek (mint például egyes mondatösszetevők felszíni sorrendje) nem szükségszerűen a fordítás eredményei, az ómagyar nyelv rendszeréből, a latintól függetlenül is következhetnek.

Félreértések, ügyetlen fordítási megoldások természetesen könnyen kimutathatók, de a szerkezetek előfordulási aránya alapján, illetve a forrásszövegek és a fordítások szisztematikus összevetésével, úgy gondoljuk, nem lehetetlen vállalkozás a tényleges hibák és a grammatikailag megengedett szerkezeteket tartalmazó nehézkes fordításstílus elkülönítése, azaz a kontaktushatás és a nyelvtörténeti tények szétválasztása. Megjegyzendő, hogy az ómagyar kódexek latin forrásszövege a legtöbb esetben nem azonosítható. Például egyik legkorábbi összefüggő szövegemlékünk, a 15. század elején magyarra fordított ún. Huszita Biblia, Pécsi Tamás és Ujlaki Bálint munkája, de a fennmaradt kódexszövegek

már másolatok, és a fordítók által használt forrásszöveg nem ismert. Nyíri Antal munkatársaival a Münchener kódex kiadásakor az Újtestamentum Merk-féle latin kiadását használta fel (Nyíri 1971: 59). Ez a latin szövegváltozat először 1933-ban jelent meg Rómában, és gyakorlatilag a 1592-es Vulgata Sixto-Clementina szöveg reprodukciója (Aland–Aland 1987: 25), vagyis jóval későbbi hagyományt rögzít, mint a keresett forrásszöveg. Habár nem feltételezzük, hogy a középkori latin evangéliumszövegekben például jelentős szórendi változások mutathatók ki a 4. századi Vulgatahoz képest, tény, hogy a 16. század végi egységesítési törekvések előtt számos verziót használtak, és esetenként jelentős eltéréseket okozhatott a Vulgata előtti, ún. *Vetus Latina* szövegváltozatok beépítése.¹

Történeti nyelvtanunkban tehát az adatolt nyelvi jelenségekből indulunk ki, és így próbálunk szabályokat elvonni, miközben szem előtt tartjuk a fordítási mechanizmusok hatásait is. A problémára jó példát szolgáltat az elszakított *-nak/-nek* ragos birtokosi kifejezések esete a korai bibliafordításokban. Feltesszük, hogy az ilyen ómagyar szétszakított szerkezetekben (vagy legalábbis egy jelentős részükben) a birtokos eleve a főnévi szerkezeten kívül generálódik. Ez utóbbi feltevést erősítené, hogy ilyen esetekben nagyon gyakran jelenik meg egy a külső birtokossal koreferens birtokos személyes névmás (1b).

- (1) a. **kinèc** nē vagoç melto **saruiat** es visèlnèm (MünchK 9vb)
 b. **kinèc** nē vagoç mèlto hog meg èggam **o saruianac** zyat (MünchK 85va)

Vajon ez a mai nyelvérzékünknek helytelen névmásismétlés pusztán a szöveghű fordítói tevékenység eredménye? Hiszen a megfelelő latin helyek fellapozásakor szembeszökő egyezést találunk: a (1a) alatti magyar mondatnak (2a) felel meg, míg (1b) alattinak (2b):

- (2) a. **cuus** non sum dignus **calceamenta** portare
 b. **cuus** ego non sum dignus ut solvam **eius** corrigiam **calceamenti**

Az ómagyar evangéliumfordításokban azonban a jelenség elég gyakori, számos helyen fordul elő, ahol a latin forrásszövegben nyoma sincs hasonló névmási elemnek (pl. (3) és (4)). Ez utóbbi nem is meglepő, tekintve hogy a latinban a birtokos névmás kitétele redundáns, ténylegesen a fordítások hatására került a nyelvbe (vö. Plater–White [1926: §24] a redundáns névmások használatáról mint hebraizmusról).

- (3) a. Es micor èz feqot uolna **i'nac o mèllèrè** (MünchK 100rb)
 b. Itaque cum recubisset ille supra pectus Iesu
- (4) a. mert megkòuèredet è **nepnèc o zùuoc** (MünchK 19va)
 b. Incrassatum est enim cor populi huius

¹ A Vulgata nyelvezetét leíró, ill. a középkori latint feldolgozó nyelvtanok tanúsága szerint főleg lexicális és morfológiai eltérések figyelhetők meg a klasszikus latinhoz képest (vö. pl. Plater–White 1926, Elliott 1962).

Erőltetett volna tehát e magyar szerkezetek grammatikusságát kétségbe vonni azt feltételezve, hogy egy sémi szerkezeti megoldás öröklődött volna dupla átadással korai kódexeinkbe, miközben a névmások megjelenésére belső mondattani magyarázat is adható.

A korai kódexek olvasása során azonnal szembetűnhet, hogy a határozott névelő számos olyan esetben elmarad, ahol mai nyelvérzékünk megkövetelné azt. Mégsem tudhatjuk be e hiányt a névelőt nem használó latin nyelv hatásának, mivel a forrásszövegeket és a fordításokat szisztematikusan összevetve az is nyilvánvalóvá válik, hogy a magyar verziókban jóval magasabb a determinánsok száma. Ezek a magyar morfémák, bár alakilag még teljesen megegyeznek a távolra mutató névmási módosítóval (*az*), olyan helyzetekben is rendszeresen felbukkannak, ahol a mutató elem használata kizárt, és a latin forrásszövegben egyáltalán nem szerepel determináns. Részletes vizsgálataink alapján arra jutottunk, hogy az ómagyar főnévi csoport határozottságát nyelvtanilag jelölni kellett, a mai magyartól való eltérést az okozza, hogy a határozott névelő használata egyelőre csak akkor volt kötelező, ha a főnévi csoport referenciális azonosítása más eszközzel nem történt meg, azaz egyelőre elmaradt a névelő tulajdonnevek és generikus olvasatú főnévi kifejezések esetében, továbbá mutató névmási módosító vagy birtokos kifejezés jelenlétében (Egedi 2011b). Az ómagyar névelő használata ennek megfelelően jól leírható, és a névelőzés rendszerét egyáltalán nem befolyásolta a latin mondattan.²

A latin hatás kérdése leggyakrabban a mondatösszetevők sorrendjének vizsgálatakor merül fel, mivel a kódexek nyelvezetében furcsának ható, „magyartalan” szórendek gyakran nehezítik a megértést. Kérdés, hogy ezek a mai olvasó számára idegen és furcsa megoldások valóban kizárólag a latin szórend akkurátus „lemásolásának” tudhatók be, avagy a magyar nyelv belső történetéből is levezethetők. Mint említettük, több száz év távlatából (és a korai források műfaji egyoldalúsága miatt) meglehetősen nehéz határt húzni a csupán stilárisan jelölt és nyelvtanilag valóban helytelen mondatszerkezetek között. Itt most azt fogjuk csupán néhány szemléletes példa segítségével bemutatni, hogy számos olyan szórendi szabályt fogalmazhatunk meg, amelyekben a magyar fordítások következetesek és láthatóan nem befolyásolják őket a latin források eltérő megoldásai.

A latinban például a determinánsok a főnév előtt és után is megjelenhetnek, míg a magyarban mindig prenominális helyzetben állnak:

(5)	a.	ez zerzetett	(JókK 8)	ordinem istum
	b.	ez vaknak	(JókK 9)	isti caeco
	c.	ez kerdesre	(JókK 16)	ad istam quaestionem
	d.	ez zerzetnekkyuel	(JókK 17)	extra istum ordinem
	e.	ez zerzetben	(JókK 24)	in ordine isto
	f.	ez zerzedbe	(JókK 24)	ad ordinem istum

² Egy ellentétes irányú meg nem felelésre jó példát nyújthat a kopula kötelező elhagyása a ómagyarban, kijelentő mód jelen idő E/3 személyben, amit a latin szöveg sosem indokol, kizárólag a magyar nyelvtanból következik.

A magyar melléknévi módosítók is mindig megelőzik a főnévi fejet, míg a latinban a melléknévek egy csoportja rendszerint posztnominális (Pinkster 1990: 185). Mi több, a latin melléknévek tulajdonképpen mindkét pozícióban előfordulhatnak, bizonyos jelöltségi megkötésekkel: a minőségjelzős szerkezetekben a *melléknév + főnév* sorrend a jelöletlen, míg az osztályozó jelzős kapcsolatokban ennek fordítottja (Magni 2011: 233). Ezt a variációt azonban a magyar fordítások sosem kísérelték meg visszaadni, hiszen a *főnév + melléknév* sorrend nemhogy jelölt, de egyenesen rosszul formált szókapcsolatot eredményez már az ómagyarban is.

A latin birtokos kifejezések szintén lehetnek pre- és posztnominálisak, de a latin nyelv története során megfigyelhető tendencia, hogy a genitivus esettel ellátott birtokos inkább követi a birtokszót (Magni 2011). Ezzel szemben a magyarban a hátsó birtokos a jelöltebb, bár már az ómagyarban is adatható. A *-nak/-nek* ragos szétszakított birtokos szerkezet megléte tehát lehetővé tette a latin szórendi minták lemásolását, a fordítók mégsem mutattak különösebb hajlandóságot erre, és a birtokosok túlnyomó többsége a magyar kéziratokban prenominalis. Latin hatásnak tudható azonban be az esetjelölt birtokos arányosan magas száma a kódexirodalomban (szemben a jelöletlen birtokossal), bár ez kizárólag mennyiségi és ezáltal stiláris eltolódást eredményez, nincs különösebb hatással a nyelvtani rendszer egészére.

A latin kötőszavak fordításában is érdekes következetesség figyelhető meg: az ilyen funkciójú szavak egy része a latinban mondatkezdő helyzetben áll, másik részük pedig ún. Wackernagel-partikula (vagyis a mondatot kezdő, első önálló fonológia egységhez simul). A magyar fordító akkurátusan lefordítja a kötőszavakat, de természetesen nem az eredeti latin morféma, hanem már magyar megfelelőjük szótári tulajdonságai szerint illeszti be a mondatba. Így a latin mondatkezdő *quia* és az enklitikus *enim* fordítása egyaránt lehet *mert*, és természetesen mindkét esetben mondatkezdő lesz a magyar kötőszó. Az *autem* szó fordítása a magyarban hol *de*, hol *kedig*, de csak a második esetben kerül ugyanott beillesztésre, ahol a latinban, hiszen a magyar *kedig* szó szintén egy Wackernagel-partikula.

1. táblázat. Latin és magyar kötőszavak

Latin		Magyar	
Kezdő pozíció	Második pozíció	Kezdő pozíció	Második pozíció
<i>quia</i>		<i>mert</i>	
	<i>autem</i>		<i>kedig</i>
	<i>autem</i>	<i>de</i>	
	<i>enim</i>	<i>mert</i>	

- (6) **mēt** zéles a· kapu & bō az vt mēl vizèn a· vèzedelmrè (MünchK 13rb)
quia lata porta et spatiosa via est quae ducit ad perditionem
- (7) Ez orzagnac **ke(dig)** fia i ki vèttètn^c a· kulşo sètetsègecbè (MünchK 14ra)
 filii **autem** regni eicientur in tenebras exteriores

- (8) **de** megaggad te esedet ('esküdet') vrnac (MünchK 11va)
reddes **autem** Domino iuramenta tua
- (9) **Mert** èz az kiröl irattatot (MünchK 9va)
Hic est **enim** qui dictus est

Mivel a latin leíró nyelvtanok sokkal nagyobb hangsúlyt fektetnek az alaktanra, nehéz megállapítani, milyen szabályosságok húzódnak meg a latin mondat viszonylag szabad szórendi elrendezései mögött. Bár hagyományosan a latint SOV alapszórendű nyelvnek tekintik, a nyelvi adatok sokkal összetettebb képet mutatnak. A mondattani szerepen túl (alany, tárgy), a szórendi variációkat az összetevők mondaton belüli pragmatikai funkciója is befolyásolja, továbbá az összetevők lexikális kategóriája és belső struktúrája, azaz a mérete vagy belső komplexitása (Pinkster 1990: 9. fejezet). A magyarhoz hasonlóan a mondat bal perifériáján jelennek meg a topikalizált elemek és a kontrasztív fókusz, de a mondat legfontosabb eleme, az információs fókusz az ige mögött, leghátul is állhat. Úgy tűnik a latin szórendet is alapvetően az összetevők információs szerkezeti státusza határozta meg, amit viszont az intonációs tulajdonságok hiányában nem mindig lehet egyértelműen azonosítani, ráadásul az OV–VO szórendek aránya az egyes auktoroknál is jelentősen különbözhet, vagyis elég nagy variáció figyelhető meg a szövegtípusok és az egyes szerzők között is.

Az ómagyar szórend sok rokonságot mutat a mai magyar nyelvvaltozattal, mindazonáltal számos olyan eltérést is kimutattunk, amelyek a mai magyarra felállított szintaktikai elemzésekből nem vezethetők le. Mégis a fentiek fényében, óvakodnánk a kevésbé értett vagy jelöltnek tűnő szórendeket kizárólag a latin forrásszövegek hatásának betudni. Megfigyeléseink szerint az ómagyarra rekonstruált OV alapszórend az ómagyarban már nem tartható, az ige előtti pozíció fokozatosan átértelmeződött egy predikatív csomóponttá, ahol igekötők és egyéb igemódosítók (pl. puszta főnevek, helyhatározói argumentumok, másodlagos predikátumok, predikatív főnevek és melléknevek) jelenhetnek meg, komplex predikátumot hozva létre az igével (Hegedűs 2012). Az ómagyar adatok tükrében azonban úgy tűnik, hogy a vizsgált korszakban ez az újraelemzési folyamat még nem zárult le: egyrészt az igekötők használata sem olyan mértékű, mint a mai magyarban (ehhez lásd a kötet VI. fejezetét), másrészt az igemódosítók pozíciója egyelőre erős ingadozást mutat. A Münchener kódex 500 releváns adatát áttekintve érdekes összefüggéseket találtunk: csak az igemódosítók és igék egymáshoz viszonyított sorrendjére koncentrálna azt találtuk, hogy az esetek körülbelül 20 százalékában a magyar fordítás nem követi a latin szórendet. A „szórendkorrekciók” egy részét a mai magyar mondattani szabályok alapján indokoltnak látjuk, de az olyan esetek is gyakoriak, amikor az ige–igemódosító sorrendet látszólag se a latin minta nem indokolja, se a szintaktikai környezet (pl. tagadás, vagy fókusz jelenléte). Megjegyzendő, hogy az ilyen esetekben sokszor maga az ige áll a mondat élén, és egy igekötő jelenléte azonnal „megjavítaná” a mondatot. Az ómagyar korban azonban ezt a preverbális pozíciót még nem feltétlenül kellett kitölteni, ami a komplexebb igeidő- és aspektusrendszerrel állhat összefüggésben. A moldvai székelyes és déli csángó

nyelvjáráson, két adatközlő közreműködésével végzett kutatásaink során nagyon hasonló megfigyeléseket tettünk: ebben a gyakran archaikusnak tartott dialektusban az igemódosító pozíciója hasonló ingadozást mutat, gyakori az igekezdetű mondat, és a jelenség talán nem teljesen független attól sem, hogy ezek a nyelvváltozatok valamelyest megőrizték az összetett igitokok használatát is (*ø/-t vala/volt*).³ Ennek az ómagyar szórendi jelenségnek az okai még nem teljesen tisztázottak, de semmiképpen sem vezethetők le pusztán a latin mondatszerkezetek által nyújtott minták alapján.⁴

A latin forrásszövegek hatását nem vonjuk kétségbe, ezek presztízsértéke, a fordítók szövegűségekre való törekvése kialakított egy olyan, elsősorban vallásos irodalmat rögzítő írásbeli regisztert, amelyben egyes szórendi minták és szerkezetek előfordulási aránya a latin hatására megnövekedhetett, míg mások háttérbe szorultak. Ez a stiláris és alapvetően mennyiségi eltolódást eredményező hatás azonban az ómagyar nyelv grammatikai rendszerét alapvetően nem érintette.

³ Az adatok felvétele a Nyelvtudományi Intézet Magyar Generatív Történeti Mondattan Kutatócsoport és a PPKE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola közös szervezésében rendezett Csángó mondattani szeminárium keretei között zajlott (2013. március 16–17.). Az ómagyar összetett igeidőrendszer kialakulásával és latintól való függetlenségével a IV. fejezet 2.4. alfejezete foglalkozik részletesebben.

⁴ Szórványos példát az ige mögött álló pusztá főnévi igemódosítóra eredeti vallomásokat rögzítő középmagyar boszorkányperekben is találtunk, pl. a Baller Dóra elleni inkvizíció lejegyzésében (1652, Vas megye).